

Лісниченко А.П.

асистент

(Вінницький державний університет)

Шляхи формування рефлексивних умінь майбутніх учителів у контексті їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності

У статті розглядаються шляхи формування рефлексивних умінь майбутніх учителів у контексті їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності; здійснюється їх обґрунтування на основі аналізу науково-педагогічних джерел.

Смисло-ціннісна переорієнтація освітнього процесу на засадах людської духовності вимагає від майбутнього педагога високої особистісної і професійної зрілості. Сучасній школі потрібний творчий вчитель із сформованим прагненням до саморозвитку, найповнішої професійної самореалізації, а не педагог-“функціонер”, програми фахової поведінки якого спрацьовують лише на рівні репродукції. Зазначене актуалізує оновлення аксіологічних і технологічних координат підготовки майбутніх освітян та виносить в центр уваги дослідників необхідність формування в них рефлексивних умінь.

Необхідно відмітити, що поняття “рефлексія” інтерпретується науковцями як спрямованість пізнання на самого себе, як процес “мислення про мислення”, як осягнення власних дій та їх законів [5]; як розумовий процес, спрямований на структурування або переструктурування досвіду, проблеми, знання чи уявлень [7].

Аналіз психолого-педагогічних праць свідчить, що в контексті професійної освіти педагогів рефлексія розглядається дослідниками: а) як професійно та особистісно значуща якість учителя (М.Лук'янова, А.Ветохов, В.Єлісєєв, М.Єрмолаєва, Н.Побірченко); б) як єдність проектної та дослідницької діяльності педагога, які дають можливість прогнозувати, обдумувати та адекватно оцінювати можливі і реальні результати дій у відношенні різних аспектів власної діяльності

(О.Соловова); в) як складова структури педагогічної діяльності, рефлексивного управління процесом навчання учнів (О.Трубіцина); г) як психолого-педагогічний механізм самоідентифікації особистості у навчанні (Л.Пермінова); д) як невід’ємний елемент змісту освіти (А.Коржуєв, В.Попков, О.Рязанова); е) як універсальний механізм перебігу саморегуляції, саморозвитку та професійного становлення особистості вчителя (Я.Бугерко, С.Кашлев, В.Орлов, Н.Пеньковська, Н.Пов’якель, О.Рудницька, М.Савчин, М.Студент, С.Степанов, Є.Чорний, О.Шавріна, Дж. Калдерхед, Дж. Гор, Фр. Кортхаген, Н. Хаттон, А. Полард, Р.Таннер, М. Уоліс, К. Цайхнер).

У форматі самореалізації особистості рефлексія трактується: 1) як один із етапів у становленні і розвитку самореалізації, що передбачає усвідомлення людиною своєї сутності, своїх потенціальних можливостей, прав та обов’язків, мотивів виконання себе (В.Демиденко); 2) як один із компонентів структури діяльності особистості, спрямований на самореалізацію, який включає самосвідомість, “образ Я” і здатність до самовизначення (суб’єкт, яким він є насправді; суб’єкт, яким він бачить себе самого; суб’єкт, яким він бачиться іншим) (А.Ковальова); 3) як складова когнітивного блоку процесу самоорганізації особистості, що передбачає самоспостереження, самопізнання, самоусвідомлення і забезпечує самореалізацію особистості (Г.Нестеренко); 4) як форма самореалізації учня в навчально-виховному процесі (Г.Юзбашева); 5) як засіб особистісної самореалізації майбутніх учителів в навчально-професійній діяльності (Н.Маркова); б) як універсальний механізм процесу самореалізації (Г.Дегтяр).

Незважаючи на підвищення останнім часом дослідницької уваги до проблем рефлексії, слід відзначити, що нині її потенційні можливості не використовуються у повному об’ємі в процесі підготовки майбутніх учителів. А це, в свою чергу, негативно впливає на їх готовність до творчої самореалізації в професійній діяльності. Зазначене зумовило нас обрати цілями статті: виокремлення на основі аналізу науково-педагогічних джерел шляхів формування рефлексивних умінь студентів та обґрунтування їх доцільності для підготовки майбутніх учителів до творчої самореалізації в професійній діяльності.

Формування в навчальному процесі ВНЗ здатності майбутніх учителів до педагогічної рефлексії є надзвичайно складним завданням з огляду на те, що за традиційного підходу до навчального процесу у ВНЗ предметом рефлексії є в основному навчальний матеріал (його систематизація, узагальнення). Способи навчальної чи професійної діяльності не підлягають рефлексії і, як результат – студенти не відчують потреби в усвідомленні свого розвитку, не бачать причин своїх результатів, не можуть визначити, що саме відбувається в їхній діяльності.

Результати нашого констатувального етапу дослідження засвідчили, що студенти більшість своїх труднощів під час педагогічної практики пояснюють виключно зовнішніми умовами (складність теми уроку, дисципліна, невідповідність учнів). Таку форму рефлексії професійної діяльності Г. Дегтяр розглядає як неусвідомлений психологічний захист, для якого характерно заперечення реальності; проектування власних недоліків на інших, перенесення внутрішнього конфлікту на зовнішній; посилена увага до вчинків інших, їх аналіз з відходом від оцінки себе. Майбутні учителі, для яких характерна така рефлексія, розглядають рівень розвитку учнів як умову успішності своєї діяльності [1 с.7]. Ми погоджуємось з дослідницею, що в центрі рефлексії майбутніх педагогів повинна знаходитись професійна діяльність, спрямована на створення умов для розвитку учнів.

Визначаючи шляхи формування в студентів умінь здійснювати педагогічну рефлексію, ми виходимо із зауважень дослідників про те, що: по-перше, навіть елементарні елементи рефлексії не можуть з'явитися самі собою, тому необхідно виділяти у навчальному процесі спеціальне місце для формування рефлексивних умінь та культури рефлексивного мислення [6]; по-друге, професійний розвиток майбутніх фахівців (а отже і творча самореалізація – Л.А.) можливий лише тоді, коли предметом рефлексії стає діяльність та суб'єкти цієї діяльності [2].

Формування в студентів умінь володіти механізмами педагогічної рефлексії передбачає розвиток у майбутніх учителів здатності обдумувати кожний крок уроку, аналізувати його доцільність з огляду на визначені цілі, проектувати наступну діяльність, контролювати, удосконалювати власне викладання, використовуючи

аналітичний підхід до навчання, виробляючи власний індивідуальний стиль професійної діяльності.

Орієнтуючись на праці І.Беха, А.Бізяєвої, С.Кашлева, С.Степанова, А.Хуторського, О.Шавріної та інших, визначаємо такі шляхи формування рефлексивних умінь студентів: 1) забезпечення в навчальному процесі смислотворчості майбутніх фахівців, центральним елементом якої виступає рефлексія; 2) організація рефлексії студентами власних ситуацій успіху в професійній діяльності; 3) організація рефлексії студентами педагогічної діяльності (взаємодії); 4) розв'язання професійних проблемних ситуацій в процесі навчання.

Розглянемо кожен з них окремо.

1. Смислотворчість інтерпретується дослідниками як творення особистістю свого індивідуального смислу про що-небудь в оточуючій дійсності, про саму себе [3].

Виявлення сутності смислу пов'язується з проблемою розуміння. Ці поняття взаємозумовлюють одне одного. Так, згідно з С.Кашлевым, розуміння – це об'єктивний процес творення суб'єктом смислу, детермінованого певним знанням, системою знань [3, с.78].

На думку І.Петрова, смисл виявляється в значенні, який переживається в досвіді [4, с.28].

Таким чином, сприйняття нових знань чи переосмислення існуючих знань індивідом через призму своєї індивідуальності, співвіднесення їх зі своїм досвідом реалізується в утворенні значущих смислів для особистості.

Виходячи з цього, смислотворчість майбутніх учителів на заняттях з професійно орієнтованих дисциплін розуміється нами як творення ними нового змісту, значення своєї професійної діяльності, осмислення своїх особистісних та професійних можливостей та побудова на цій основі свого Я-творче. В результаті осмислення та переосмислення педагогічної діяльності у студентів формується інтерес до професійної діяльності, особистісна значущість творчої діяльності, активізується потреба самореалізації.

Організація смислотворчості в навчальному процесі передбачає проходження таких етапів:

а) смислоактуалізація, яка виявляється в актуалізації наявних в досвіді студентів знань;

б) смислорозуміння, що включає осмислення майбутніми фахівцями інформації через призму свого досвіду та ціннісних орієнтацій;

в) формулювання студентами своїх індивідуальних смислів через їхнє вербальне відтворення;

г) обмін індивідуальними смислами;

д) узагальнення, яке характеризується систематизацією інформації, значень, виокремленням суттєвих рис предметів та явищ через аналіз, синтез, порівняння представлених індивідуальних смислів;

е) рефлексія суб'єктами свого індивідуального смислу та зміна його стану в процесі педагогічної взаємодії;

є) застосування нового смислу, що здійснюється через виконання учасниками педагогічної взаємодії творчих завдань, розгляд педагогічних ситуацій, використання в навчальному процесі різних педагогічних технологій;

ж) поява нового індивідуального смислу, збагаченого в результаті педагогічної взаємодії майбутніх фахівців [3, с.80-81].

2. Необхідність продуктивного результату як сутнісної характеристики творчої самореалізації особистості вимагає обов'язкової вмотивованості майбутнього фахівця на досягнення успіху в професійній діяльності. Даний стан речей актуалізує організацію викладачем у навчальному процесі рефлексію студентами ситуацій успіху під час їхньої педагогічної практики в школі, що дозволяє студентам повірити у свої творчі можливості, виявити необхідні для культивування особистісні та професійні якості, зафіксувати ефективні способи, методи, прийоми навчальної діяльності, як вектори-цілі, на які слід орієнтуватися в самостійній професійній діяльності.

3. Оскільки рефлексія є складним інтелектуальним процесом, формування рефлексивних умінь передбачає не лише ознайомлення студентів з її алгоритмом,

але і цілеспрямоване керування викладачем цим процесом. Необхідно зауважити, що педагогічна рефлексія повинна проходити в атмосфері позитивного психологічного клімату довіри та співпраці.

Специфікою педагогічної діяльності є те, що вона передбачає взаємодію вчителя та учня, за якої діяльність одного детермінує діяльність іншого та навпаки. Одностороння рефлексія діяльності учителя, або учня призведе до необ'єктивних висновків про ефективність навчання та не слугуватиме розвитку учасників педагогічного процесу. Згідно з С.Кашльвим, структура педагогічної рефлексії містить такі компоненти:

- рефлексію вчителем діяльності учнів;
- рефлексію вчителем своєї педагогічної діяльності;
- рефлексію вчителем педагогічної взаємодії;
- рефлексію учнем своєї діяльності;
- рефлексію учнем діяльності вчителя;
- рефлексію учнем педагогічної взаємодії [3].

Ми погоджуємось з дослідником, що структуротворним компонентом рефлексії в педагогічному процесі є рефлексія учнем своєї діяльності, оскільки педагогічний процес організовується і здійснюється вчителем для створення умов розвитку учнів, і це означає, що всі компоненти рефлексії в педагогічному процесі підпорядковуються даній складовій.

Таким чином, педагогічна рефлексія передбачає дослідницьку діяльність студентів, що базується на результатах рефлексії кожного учасника педагогічного процесу, уміння вчителя аналізувати педагогічну діяльність як єдність способів діяльностей педагога та учнів по досягненню цілей навчання.

Застосування аудіо-візуальних засобів, а саме відеозаписів уроків, дає можливість включати до сфер рефлексії не лише педагогічну взаємодію, яка має місце безпосередньо на занятті, а й ту, яка зафіксована на відеоплівці.

Алгоритм педагогічної рефлексії, згідно з дослідниками, є таким:

- зупинка дорефлексивної діяльності;
- фіксація стану розвитку;

- виявлення причин цього стану;
- оцінка продуктивності розвитку, як результату педагогічної взаємодії, що відбулася [3, с.98].

Фіксація студентами стану розвитку суб'єктів педагогічної взаємодії може відображати мотиваційний аспект їхньої діяльності (чи є діяльність значущою; зовнішні та внутрішні мотиви), інтереси (рівень розвитку інтересу), гностичний аспект (які нові знання отримано), уміння (які сформовано уміння) тощо.

Наступний етап рефлексивної діяльності полягає у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між зафіксованим станом розвитку та педагогічною взаємодією, яка відбулася. Причини позитивного чи негативного стану розвитку студентів можуть бути пов'язаними з атмосферою на занятті; педагогічними технологіями, які використовував викладач; змістом питань, які обговорювались, наявністю (чи відсутністю) пізнавальної, професійної мотивації студентів та ін.

Оцінка продуктивності розвитку майбутніх фахівців передбачає їхню суб'єктну думку про власний рівень та характер участі в педагогічній взаємодії, особистісно-навчальні досягнення.

Універсальною формою рефлексивної діяльності (незалежно від того, чи є вона писемна або усна, індивідуальна або колективна) виступають відповіді на запитання, зокрема власні запитання, що відтворюють послідовність описаних вище етапів. З огляду на інтеріоризований характер рефлексії, цей процес постає як "інтеріоризована дискусія", як своєрідна форма "самоспілкування людини" [5, с.15].

Важливою формою педагогічної рефлексії є (усна / письмова) рецензія відео-уроків учителів, фрагментів уроків своїх товаришів та власних міні-уроків.

Найширші можливості колективної рефлексії розкриваються завдяки інтерактивним методам навчання та полілогам, які заохочують вияв індивідуальної точки зору, забезпечують взаємодію, обмін особистісними думками, уможливають збагачення професійного досвіду майбутніх учителів.

Організована викладачем рефлексивна діяльність сприяє осмисленню студентами власного емоційного стану, ставлення до навчальної (професійної)

діяльності, особистісних зусиль в навчальному процесі, продуктивності педагогічної взаємодії та її причин.

4. Оскільки дослідники відзначають, що нагальна необхідність в рефлексії виникає в суб'єкта у випадку виникнення ускладнення в діяльності та неможливості його розв'язання [6], актуальним для формування рефлексивних умінь майбутніх учителів, на нашу думку, є розв'язання в навчальному процесі проблемних ситуацій, що мають професійне спрямування.

Проблемна ситуація виникає тоді, коли є кілька, іноді протилежних, точок зору на оцінку як проблеми, так і способів її оцінки та розв'язання [6, с.113], коли студент відчуває відсутність готового стандарту (алгоритму, правила, способу) розв'язання ситуації і намагається їх знайти. Будь-які дії в межах проблемної ситуації передбачають аналіз ситуації, що, в свою чергу, виступає вихідною позицією для механізму рефлексії. Звідси можна зробити висновок про те, що в межах навчальної діяльності проблемна ситуація є одночасно необхідною умовою і матеріалом для формування рефлексивного ставлення майбутніх учителів до педагогічної діяльності.

Наведемо приклад професійно спрямованого завдання з проблемними ситуаціями, що ми пропонували майбутнім учителям англійської мови за умов проведення формувального етапу дослідження.

Професійна мета завдання: формувати уміння виявляти причини помилок у іншомовному мовленні учнів за допомогою рефлексії та добирати доцільну техніку корекції.

Інструкція: Ознайомтесь з різними навчальними ситуаціями. Які, на Вашу думку, є причини помилок у мовленні учнів? Яку техніку корекції помилки Ви б обрали? Як Ви поясните помилку, щоб учень більше її не повторював?

Ситуація 1.

You are doing a grammar drill to practise the present perfect tense. You ask: "have you ever been to the beach? A pupil responds: "I've went to the beach in the Crimea last year"

Ситуація 2.

Your learners are writing a postcard in pairs about their summer holiday to their friends abroad. One pair has written: “I am ride a bike every day”

Ситуація 3.

You have just introduced *his* and *hers* for the first time. You have collected some items belonging to your pupils on your desk. You ask, picking up some keys: “Whose keys are these?” A pupil answers, pointing at the owner of the keys: “They’re him”.

Ситуація 4.

You are revising tag questions before your class has a test. You are providing sentences; the pupils must provide the tag questions. You say: “He went to the station ...” and point to a pupil, who says: “... isn’t it?”

Аналіз науково-педагогічних джерел дозволив нам визначити й обґрунтувати шляхи формування рефлексивних умінь майбутніх учителів у контексті їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності: 1) забезпечення в навчальному процесі смислотворчості майбутніх фахівців, центральним елементом якої виступає рефлексія; 2) організація рефлексії студентами власних ситуацій успіху в професійній діяльності; 3) організація рефлексії студентами педагогічної діяльності (взаємодії); 4) розв’язання професійних проблемних ситуацій в процесі навчання. Творення в навчальному процесі ВНЗ (за умов формування зазначених умінь) рефлексивно творчого середовища сприяє пізнанню студентами індивідуального смислу педагогічної діяльності, своїх особистісних і професійних якостей; орієнтації на досягнення успіху в професійній діяльності шляхом створення сприятливих ситуацій для творчого розвитку школярів; формуванню уміння аналізувати власну професійну діяльність і навчальну діяльність учнів, розв’язувати проблемні ситуації. А це, в свою чергу, є необхідною умовою для творчої самореалізації майбутнього вчителя в професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дегтяр Г.О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів: автореферат дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Г.О.Дегтяр. – Х., 2006. – 19 с.

2. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего /Е.И.Исаев, С.Г.Косарецкий, В.И.Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – №3. – С.570-65.
3. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике: Уч. пособие / С.С.Кашлев. – Мн.: Высш. шк., 2004.– 176 с.
4. Петров И.Г. Смысл как рефлексивное отношение человеческого бытия / И.Г.Петров // Мир психологии. – 201. – №2 (26). – С. 20-35.
5. Рудницька О.П. Творча діяльність учителя і рефлексія / О.П.Рудницька // Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Н.В.Гузій та ін. – К., УДПУ, 1997. – С.14-17.
6. Соловова Е.Н. Методическая подготовка и переподготовка учителя иностранного языка: интегративно-рефлексивный подход. Монография / Е.Н.Соловова. – М.: ГЛОССА-ПРЕСС, 2004.– 336 с.
7. Korthagen Fred A.J. Linking practice and theory. The pedagogy of realistic teacher education. – Mahway, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2001. – 312 p.

Лесниченко А.П. Пути формирования рефлексивных умений будущих учителей в контексте их подготовки к творческой самореализации в профессиональной деятельности

На основании анализа научных работ выделяются и обосновываются пути формирования рефлексивных умений будущих учителей в контексте их подготовки к творческой самореализации в профессиональной деятельности.

A.Lisnychenko. Ways of Formation Future Teachers' Reflexive Skills from the Point of View of Their Preparation for Creative Self-realization in the Professional Activity.

Ways of formation future teachers' reflexive skills are singled out and proofs of that are given on the base of scientific literature analysis.

